

УДК 930.1:[94:316.7](477)

Буряк Л.І.,

докт. істор. наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті

Соціокультурний та духовний часопростір національної пам'яті: проблема структурування

У статті розглядаються особливості соціокультурного та духовного сегменту національної пам'яті у контексті впливу на колективну свідомість та формування ідентичностей. Обґрунтовується його структура, аналізуються принципи та закономірності розвитку з огляду на політичні, культурні, суспільні трансформації. На підставі теорії П'єра Нора з'ясовується зміст поняття «місця пам'яті» в українському контексті, аналізується співвідношення між категоріями «пам'ять», «культура», «час», «простір» у процесі конструювання моделей національної пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, національна культура, теорія «місць пам'яті», соціокультурні чинники, духовні чинники, часопростір.

Сучасна гуманітаристика все частіше апелює до національної пам'яті як міждисциплінарного поля наукових досліджень, осмислюючи широкий спектр проблем, зумовлених цим феноменом. Ще донедавна національна пам'ять у вітчизняній історіографії асоціювалась з обмеженим колом трагічних подій в історії України. Останнім часом намітилися нові підходи до концепції національної пам'яті. Хоча ще тривають дискусії щодо визначення самого поняття «національна пам'ять», проте її поле вже трактується у значно розширеному форматі, не обмежуючись лише героїко-трагедійними репрезентаціями.

Включення до концептуального простору національної пам'яті інших складових, у тому числі і соціокультурних та духовних чинників, сприяє не лише збагаченню, а й, що особливо важливо, реконструкції її об'єктивної структури. У зв'язку з цим постають проблеми, що потребують свого вирішення, а саме: окреслення соціокультурного і духовного сегменту національної пам'яті; структурування його; визначення його особливостей; встановлення закономірностей формування, існування, трансформації; з'ясування співвідношення між поняттями «пам'ять», «культура», «час», «простір». Важливим є також визначення принципів, за якими формується соціокультурний сегмент пам'яті.

Національна пам'ять розглядається як пам'ять, передусім, про минуле етносу, нації. Як прийнято вважати, до неї входять елементи найрізноманітніших аспектів життя і досвіду нації, вона будується на основі всебічних знань, які становлять предмет історії, культурології, філософії, міфології, психології тощо. Значну роль у національній пам'яті відіграють такі категорії як етнічність, ментальність, національні традиції, звичаї, обряди, культурні та світоглядні складові. Потенційно національна пам'ять спрямована на консолідацію етносу, узгодження суперечливих підходів у соціумі щодо оцінки історичного минулого.

Національна пам'ять та духовно-культурний простір існують у нерозривній єдності. «Історик має усвідомлювати, що історична пам'ять пов'язана з культурною ідентичністю», – наголошує І. Колесник [1, с. 63]. Але як працює механізм їх взаємодії? Що є першоосновою у цьому дуєті понять? Духовність і культура, які формують модель пам'яті у контексті часу? Чи пам'ять, що виступає базовою основою культури? Будучи з'єднуючою конструкцією соціуму, пам'ять забезпечує темпоральну цілісність поколінь, їх зв'язок у часі. Проте, стабільність меморіальної моделі весь час підлягає випробуванням, оскільки «...происходит постоянное переопределение поля памяти за счет ввода или исключения из нее тех или иных элементов» [2, с. 884].

Викривлена модель пам'яті може призвести до протиставлення і розриву поколінь.

Водночас національна пам'ять утверджує системи цінностей, або підтверджує їх, надає можливості для вироблення зразків і прикладів для наслідування. Моделі національної пам'яті конструюються за допомогою різних засобів, механізмів, прийомів із залученням інституцій, які безпосередньо продукують і ретранслюють ідеї.

На переломних етапах історії особлива роль відводиться тим, що, найбільш ефективно впливаючи на свідомість, формують необхідні ідентифікації. При цьому культурні чинники виконують одну із ключових функцій як у впливі на свідомість, так і у формуванні моделей пам'яті. Одним із переконливих підтверджень активної залученості культури до процесів моделювання колективної пам'яті виступають трансформації монументального міського простору, його активне використання, незалежно від політичного устрою. Як зазначає С.А. Єремеева, «...коллективная память, в поисках путей свидетельствования себя, может использовать визуальные ориентиры: она выносится вовне, в публичное пространство, материализуясь, например, в общественных монументах. Пространство памяти и физическое пространство пересекаются между собой: память визуализируется, а пространство, прежде аморфное и безымянное, семантизируется... Это не значит, что сам факт появления визуального знака тут же обогащает коллективную память или механически преобразует пространство, наделяя его новыми смыслами» [2, с. 906]. Процес трансформації монументального зовнішнього образу у внутрішній образ як складову моделі пам'яті відбувається поступово, супроводжуючись різними прийомами та практиками, що найбільш ефективно служать визначеній меті.

Так, за часів існування Російської імперії у зв'язку із відзначенням двохсотліття Полтавської битви у 1909 р., було оголошено збір коштів для зведення пам'ятника Іскрі і Кочубею. Роком раніше виповнилось двісті років від дня страти цих двох представників козацької старшини і у такий спосіб було вирішено актуалізувати пам'ять про події, які представляли собою одну з переможних битв російської історії і водночас були широко-масштабною драмою в українському історичному контексті. За часів Української народної республіки пам'ятник Іскрі і Кочубею було демонтовано, а на його постаменті було встановлено пам'ятник їх антиподу – гетьману І. Мазепі, який теж не зберігся у вирі карколомних революційних подій. На його місці було розміщено пам'ятник робітникам заводу «Арсенал» – героям січневого повстання 1918 р. – у вигляді гармати.

П'ятдесятирічний ювілей скасування кріпацтва в Російській імперії був відзначений компанією зі спорудження пам'ятників «царю-визволителю». У Києві монумент було відкрито у 1911 р. у присутності царя Миколи II. Він складався з кількох композиційних груп, які представляли постать імператора Олександра II, символізували Росію і народи, що населяли імперію. Україна була представлена скульптурним образом українця, що стояв навколішки.

Встановлення радянської влади радикально змінило монументальний міський простір. Скасовувались попередні пам'ятники, натомість зводились свої, змінювались назви вулиць, парків, площ. Вони утворювали новий семантичний і монументальний простір, виступали символами епохи революційних змін. Головна вулиця Києва Хрещатик у 1924 р. була перейменована на вулицю В. Воровського, Трьохсвятительська (Трьохсвятська) – на вулицю Жертв революції. Софійська площа після перемоги Червоної Армії над військами барона Врангеля називалась Майданом Червоних Героїв Перекопу, колишня Царська площа – Майданом Третього Інтернаціоналу, колишній Купецький сад дістав назву Пролетарський тощо [3, с. 382–383].

Вже у лютому 1918 р. на Софійській площі у Києві стояли пам'ятники В. Леніну і Л. Троцькому, які були знищені з приходом денікінської армії [3, с. 332–333]. Упродовж тривалого часу, а саме з 1919 до 1926 р. більшовики визначались, як і що робити з пам'ятником княгині Ользі роботи І. Кавалерідзе у Києві на Михайлівській площі, як використати скульптурну композицію в інтересах нового суспільного устрою, зміцнення та поширення комуністичної ідеології. Першим кроком у реалізації проекту було зняття з п'єдесталу пам'ятника скульптури Ольги і встановлення на його місці бюсту Т. Шевченка. Проте демонтаж пам'ятника на цьому не припинився: у 1923 р. були зняті фігури апостола Андрія Первозванного і просвітителів Кирила та Мефодія і тільки у 1926 р. остаточно

демонтували постамент, зруйнували сквер, а на його місці розбили клумбу. Майже сімдесят років потому, за часів незалежності України, пам'ятник княгині Ользі було встановлено знову на тому самому місці й у тому ж вигляді, в якому він колись був зведений.

Пам'ятник Карлу Марксу у Києві було споруджено у 1922 р. на місці, де у 1913 р. було зведено пам'ятник П. Столипіну, зруйнований під час революційних подій 1918 – 1920 рр. Революційну картину монументального простору у Києві було доповнено пам'ятником, що називався «Заповіти Леніна», збудованим у 1925 р. На п'єдесталі, який мав вигляд броненосця, було розміщено погруддя В. Леніна і червоноармійця з рушницею у правій руці і книгою – у лівій [3, с. 682–683]. Зведення пам'ятників такого змісту було однією з перших спроб формування нової пам'яті.

Культурні чинники, що безпосередньо впливають на колективну свідомість і, як наслідок, на формування моделі пам'яті, можна було б продовжувати, але спробуємо окреслити соціокультурний та духовний сегмент національної пам'яті. Зробити це непросто, оскільки він є одним з найбільш складних для визначення, структурування і, відповідно, концептуалізації. Це зумовлено різноманітністю складових, що репрезентують цей сегмент, багатоаспектністю, множинністю та варіативністю ідентифікаторів культури з огляду на її сутнісну характеристику. З огляду на найбільш усталені дефініції «...культура є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у тому числі в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях» [4, с. 477].

Одним із класичних підходів у структуруванні соціокультурного та духовного простору національної пам'яті виступає теорія «місць пам'яті», запропонована французьким ученим П'єром Нора. Відповідно до цієї теорії, «місце пам'яті» – це широке поняття, яке має універсальний характер. Воно втілює у собі місце у персоніфікованому, топографічному, часовому та змістовому значенні. Виступаючи певним символом, «місце пам'яті» дозволяє простежити трансформації меморіальних моделей у контексті темпорально-просторових змін. Згідно із теорією П. Нора, особливий інтерес для пам'яті становлять не самі події минулого, а скоріше їх репрезентація. Ціль «місць пам'яті» полягає у тому, аби «зупинити час», блокувати природний процес забування і забуття.

Таким чином, структуру соціокультурного та духовного простору національної пам'яті можна репрезентувати як сукупність умовних блоків, серед яких:

- люди, ідеї, нарративні комплекси, часописи;
- монументальний / семантичний простір (пам'ятники, архітектура, назви вулиць, парків, площ);
- університети, осередки духовності і культури;
- архіви, бібліотеки, музеї;
- живопис, музика, театр.

У зв'язку із визначенням основних компонентів соціокультурного та духовного простору постає цілком закономірне питання щодо його цілісної конструкції, а саме, які діячі культури, твори мистецтва, конструкції монументального простору його представляють? Не менш важливим є питання, що собою являє цей сегмент у кількісному вимірі? Як зазначає І. Колесник, «...для кожного періоду вітчизняної історії існують свої знаки-маркери колективної пам'яті, базові конструкції» [1, с. 63].

Соціокультурний та духовний сегмент національної пам'яті може бути репрезентований образами вчених, письменників, митців, серед яких Г. Сковорода, В. Антонович, М. Драгоманов, Т. Шевченко, М. Костомаров, І. Котляревський, К. Острозький, В. Вернадський, М. Лисенко, М. Леонтович, О. Довженко, К. Білокур, І. Франко, Леся Українка, Лесь Курбас, І. Григорович-Барський, І. Марчук, В. Кричевський, О. Богомолець, Є. Патон, Б. Корольов, В. Глушков та ін.

Втіленням монументально-семантичного простору «місць пам'яті» можуть виступати численні пам'ятники, архітектурні споруди. Серед них – пам'ятники Тарасу Шевченку, Володимирі Великому, Богдану Хмельницькому, Магдебурзькому праву, Брама Заборовського, Софіївський собор, Києво-Печерська лавра, Михайлівський золотоверхий монастир, Козелецький собор тощо. До осередків духовності і культури, що сприяли творенню пам'яті,

долучались до її збереження та ретрансляції, належать Острозька та Києво-Могилянська академії, УАН – ВУАН, журнал «Основа», часопис «Киевская старина», «Україна», «Літературно-науковий вісник» та ін.

Загальна структура у будь-якому разі не може бути статичною. Вона не є раз і назавжди визначеною, підлягає змінам за рахунок доповнень або вилучень окремих складових. Це не обов'язково має зумовлюватися революційними потрясіннями, радикальними змінами суспільного устрою або різкими соціокультурними поворотами, як це було не один раз упродовж ХХ ст. Зміна моделі пам'яті може відбуватися як результат загального суспільного поступу, еволюції свідомості, глобальних культурних трансформацій, що створюють нові або актуалізують забуті образи і навпаки відсувають на маргінес колись популярні.

У кожному випадку чинник часу та історичний контекст відіграють ключову роль. Іншими словами, задається універсальний алгоритм, відповідно до якого визначається, що сьогодні повертається з пам'яті про минуле, аби воно було прийнятним сучасниками і корисним для прогнозованого майбутнього.

Поняття «часопростір» або «хронотоп» є найбільш релевантним щодо концепту пам'яті. Під «хронотопом» розуміється взаємозв'язок часових або темпоральних і просторових відносин. Цей термін був адаптований гуманітарною сферою, завдячуючи М. Бахтіну, його дослідженням з літературознавства, а у історіографічну практику введений і поширений медієвістом А. Гуревичем.

У формуванні моделей пам'яті час виступає доміантою. Він присутній у ній у трьох вимірах: минулого, сучасного, майбутнього. Пам'ять у будь-якій своїй формі (колективна, соціальна, історична, індивідуальна, культурна, національна) може існувати лише у системі часових координат: вчора – сьогодні – завтра. Як зауважує Л. Репіна, «...неразрывная связь прошлого, настоящего и будущего в историческом сознании имеет последствия не только для образа нашего непредсказуемого вчера, но и – через отношение к прошлому – для самоопределения и практической деятельности сегодня по «обустройству» грядущего завтра» [5, с. 19].

Важливим для структурування соціокультурного та духовного сегменту пам'яті є визначення принципів, за якими він формується. Нагадаємо, що Фернан Бродель у своїй відомій праці «Что такое Франция?» закликає «...говорить о Франции так, как если бы это была чужая страна, чужое отечество, чужая нация...». Відповідно до позиції Ф. Броделя: «С каждым днем ремесло историка все настоятельнее требует от нас, чтобы мы изъяснялись сухо и остерегались сердечных излишней ... Историк, обязанный оставаться как можно более беспристрастным «наблюдателем», не должен давать волю своим чувствам ...» [6, с. 5]. Історія Франції у викладі та інтерпретації цього вченого постає як історія її простору, репрезентованого «...целой чередой Франций, последовательно сменяющих друг друга, разных и похожих, попеременно то тесных, то широких, то единых, то раздробленных, то благополучных, то страждущих, то удачливых, то неудачливых...» [7, с. 7].

Іншої позиції дотримується вже згадуваний П'єр Нора, який, наприклад, до переліку «місць пам'яті» включає образи, що символізують славу і тріумф Франції. «Місцями пам'яті» французів постають символи, пам'ятники, історіографія, пейзажі, територія, державна символіка, слава, яка для французів асоціюється з солдатом Шовеном, повернутим прахом Наполеона, Пантеоном героїв, Історичним музеєм Версаля, статуями Парижа, назвами вулиць. Поле численних знакових для французів «місць пам'яті» постає у вигляді символів, серед яких «Марсельеза», республіканський календар, комеморації, репрезентовані відзначенням столітніх ювілеїв Вольтера, Руссо, Французької революції, знамениті собор Паризької Богоматері, замки Луари, Ейфелева вежа. Французькими ідентифікаційними знаками виступають Жанна д'Арк, Декарт, гасло «свобода, рівність, братерство», Париж [8].

Ключовими принципами формування моделі пам'яті має бути об'єктивна репрезентація соціокультурного простору у його багатоманітності та тяглість культурних традицій. Вони забезпечують цілісність сприйняття світу, а відтак, і найбільш адекватне розуміння історичного минулого. Поширення об'єктивної картини розвитку історії і культури, розрив традицій, у свою чергу, приводять до формування матричної моделі свідомості і

зумовлюють появу викривлених, часто спотворених форм пам'яті. Ідеологічна концепція розриву традицій базувалась на необхідності повної руйнації світу у попередньому вигляді і створення на його руїнах нового. Жорстка і безкомпромісна ідеологема, висловлена закликом «...весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...», призвела свого часу до втрати окремих культурних пластів національної пам'яті. Механізми формування викривленої моделі пам'яті з використанням культурних чинників були найрізноманітніші. Проте, спроба відмовитися від минулого та від цінностей, що пройшли перевірку часом, виявилась нежиттєздатною і хибною. Хід історичних подій переконливо довів, що моделі пам'яті, побудовані поза класичною тріадою часу «минуле – сучасне – майбутнє», є непродуктивними і недовготривалими.

Література:

1. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 54–64.
2. Еремеева С.А. Монументальные практики коммеморации в России XIX – XX века / С.А. Еремеева // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под ред. Л.П. Репиной. – М.: Круг, 2010. – С. 885–927.
3. Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – 797 с.
4. Попович М.В. Культура в розмаїтті понять, явищ і схем поступу / М. В. Попович // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 477–486.
5. Репина Л. Представления о прошлом и связь времен в историческом сознании / Л. Репина // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под ред. Л.П. Репиной. – М.: Круг, 2010. – С. 9–24.
6. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель. – Кн. 1: Пространство и история. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 405 с.
7. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель. – Кн. 2: Люди и вещи. – Ч. 1. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995– 224 с.
8. Нора П. Проблематика мест памяти / Пьер Нора // Франция – память / П. Нора, М.Азуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. – С. 17–50.

Буряк Л.И., докт. истор. наук, доцент, заведующий отделом изучения влияния на национальную память социальных и духовных факторов Украинского института национальной памяти

Социокультурный и духовный хронотоп национальной памяти: проблема структурирования. В статье рассматриваются особенности социокультурного и духовного сегмента национальной памяти в контексте влияния на коллективное сознание и формирование идентичностей. Обосновывается его структура, анализируются принципы и закономерности развития в зависимости от политических, культурных, общественных трансформаций. На основе теории Пьера Нора определяется содержание понятия «места памяти» в украинском контексте, анализируется соотношение между категориями «память», «культура», «время», «пространство» в процессе конструирования моделей национальной памяти.

Ключевые слова: национальная память, национальная культура, теория «мест памяти», социокультурные факторы, духовные факторы, хронотоп.

Buryak L.I., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, the head of the department of study of the effect on the national memory of the social and spiritual factors of the Ukrainian Institute of National Memory

Social, cultural and spiritual chronotope of national memory: the problem of its structure. The article considers the peculiarities of social, cultural and spiritual segment of the national memory in the context of influence on the collective consciousness and identities formation. The structure and main principles of this segment are justified. On the base of political, cultural, and social transformations the formation and development are analyzed. The concept "places of memory" in the Ukrainian context based on the theory of Pierre Nora is defined. The relationship between the categories of "memory", "culture", "time", "space" in the process of national memory models construction is found out.

Key words: national memory, national culture, theory «places of memory», social, cultural, spiritual factors, chronotope.